

ТАДБИРКОРЛИКДА РИСКЛАРНИ КАМАЙТИРИШГА КОНЦЕПТУАЛ ЁНДАШУВ

Ботирова Раҳимахон Абдужаббаровна

Наманган давлат техника университети доценти
иқтисодиёт фанлари номзоди, ORCID: 0009-0007-7606-2653

Аннотация: Мазкур мақолада бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик субъектларининг молиявий-иқтисодий рискларини камайтиришнинг назарий ва амалий жиҳатлари комплекс тадқиқ этилган. Тадқиқотнинг мақсади — тадбиркорлик фаолиятида рискларни бошқаришнинг концептуал моделини шакллантириш ҳамда молиявий инструментлар орқали рискни пасайтириш механизмларини илмий асослашдан иборат. Мақолада бозор эркинликлари шароитларида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-иқтисодий рискларини пасайтириш бўйича операцияларнинг хусусиятлари тадқиқ этилган. Алоҳида молиявий операцияларнинг молиявий моҳияти таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: молиявий операция, риск, диверсификация, рискни узатиш, хежлаш, факторинг, ижара, инвестициялар.

КИРИШ

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолияти ноаниқлик ва хавф омиллари билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳар қандай хўжалик юритувчи субъект фаолияти маълум даражада риск мавжудлиги шароитида амалга оширилади. Бозор конъюнктурасининг ўзгарувчанлиги, нархлар тебранишлари, валюта курсларининг беқарорлиги, рақобат муҳити ва тўлов интизомининг бузилиши тадбиркорлик фаолияти самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Рискнинг мавжудлиги тадбиркорни иқтисодий қарорларни пухта таҳлил қилишга, ресурслардан самарали фойдаланишга ва ишлаб чиқариш ҳамда молиявий харажатларни оптималлаштиришга мажбур этади. Шу билан бирга, рискларнинг юқори даражаси корхонанинг молиявий барқарорлигига таҳдид солиб, ҳатто унинг инқироз ёки банкротлик ҳолатига келиб қолишига сабаб бўлиши мумкин.

Шу сабабли замонавий иқтисодиётда рискни бартараф этиш эмас, балки уни бошқариш муҳим аҳамият касб этади. Рискларни бошқариш тадбиркорлик қарорларининг самарадорлигини ошириш, инвестиция фаоллигини рағбатлантириш ва иқтисодий барқарорликни таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Айниқса, молиявий операциялар орқали рискни камайтириш механизмларини илмий асослаш бугунги кунда долзарб илмий масалалардан бири ҳисобланади.

Мазкур тадқиқотнинг мақсади — тадбиркорлик фаолиятида рискларни камайтириш усуллари тизимлаштириш, уларнинг иқтисодий моҳиятини очиб бериш ҳамда рискларни бошқаришнинг концептуал моделини ишлаб чиқишдан иборат.

АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Иқтисодий адабиётларда риск иқтисодий қарорлар қабул қилиш шароитида кутилаётган натижанинг ноаниқлиги билан боғлиқ ҳолат сифатида талқин қилинади. Тадбиркорлик фаолиятида риск, аввало, даромад олиш эҳтимоли билан бир қаторда зарар кўриш эҳтимоли мавжудлигини англатади. Шу жиҳатдан риск фойда ва зарар эҳтимолининг бир вақтда мавжудлиги билан тавсифланади.

Замонавий тадқиқотларда риск менежменти корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлашнинг муҳим элементи сифатида қаралади. Унда рискларни аниқлаш, баҳолаш ва уларни пасайтириш чораларини ишлаб чиқиш жараёни марказий ўрин тутаяди. Рискларни камайтиришнинг асосий усуллари сифатида диверсификация, суғурта, деривативлардан фойдаланиш ва молиявий воситачилик операциялари кўрсатилади.

Халқаро амалиётда молиявий рискларни бошқаришда хежлаш, факторинг ва лизинг кенг қўлланилади. Хежлаш молиявий бозорларда нарх ва валюта курсларининг ўзгариши натижасида юзага келадиган йўқотишларни камайтиришга хизмат қилади. Факторинг дебиторлик қарзларининг қайтмаслик хавфини камайтириш воситаси бўлса, лизинг инвестицион рискларни камайтириш ва капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини ошириш имконини беради.

Шу билан бирга, тадбиркорлик рискларини бошқаришни тизимли ёндашув асосида ўрганиш ва унинг босқичларини аниқлаш илмий адабиётларда етарлича ишлаб чиқилмаган масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

МЕТОДОЛОГИЯ

Тадқиқот институционал иқтисодиёт ва риск-менежмент назариясига асосланади. Илмий изланишда қуйидаги усуллардан фойдаланилди:

иқтисодий таҳлил усули — тадбиркорлик фаолиятида рискларнинг пайдо бўлиш сабабларини ўрганиш;

қиёсий таҳлил — рискни камайтириш инструментларининг иқтисодий самарадорлигини таққослаш;

тизимли ёндашув — рискни бошқариш жараёнини ўзаро боғлиқ босқичлардан иборат ягона тизим сифатида қараш;

мантикий-абстракция ва умумлаштириш — тадбиркорлик рискларини бошқариш концептуал моделини шакллантириш.

Методологик ёндашув тадбиркорлик рискларини алоҳида ҳодиса сифатида эмас, балки корхона молиявий фаолиятининг доимий ҳамроҳ элементи сифатида баҳолаш имконини берди.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Мавжуд ноаниқликлар ва хатарлар, яъни рисклар тадбиркорни ўз

лойиҳасининг фойдалилигини чуқур таҳлил этишга, ишлаб чиқариш ва бошқа харажатларни тежамкорлик асосида пухта сарфлашга, асосий воситалар ва айланма маблағлардан самарали фойдаланишга, баҳо сиёсатини тўғри белгилашга ундайди. Акс ҳолда корхона фаолияти инқироз билан якун топиши мумкин.

Рискни камайтиришнинг қуйидаги йўллари мавжуд:

1. Рискнинг пайдо бўлишидан қочиш.

2. Рискнинг таъсирини камайтириш.

Биринчи ҳолатда тадбиркор ўз фаолиятига хавф туғдирадиган ҳар қандай хатарни четлаб ўтишга ҳаракат қилади.

Иккинчи ҳолатда эса тадбиркор рискнинг субъект ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятига таъсирини (зарарни) пасайтириш чораларини излайди.

Рискни камайтиришнинг йўналишларини белгилашда қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олиш керак:

- агар тадбиркорнинг фаолият тури муқаррар равишда риск билан боғланган бўлса, бундай ҳолатда уни четлаб ўтиш имконияти бўлмайди;
- бир турдаги рискдан қочиш унинг иккинчи турини туғдириши мумкин;
- рискдан қочиш юқори даражада фойда келтирадиган соҳаларда бизнес имкониятларини чеклайди;
- тадбиркорлик фаолиятининг кўлами йириск ва кутилаётган фойданинг миқдори қанча кўп бўлса, рискнинг юзага келиши эҳтимоли ҳам шунча юқори бўлади ва ҳоказо.

Рискни камайтиришда тадбиркор унинг таъсирини *ўзига олиши, тақсимлаши* ёки *бошқаларга ўтказиши* мумкин.

Рискни *ўзига олиш* қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

1. Олдиндан режалаштирилган ҳолда зарарларни тўпловчи махсус заҳира жамғармаларини яратиш.

2. Режалаштирилмаган рискдан кўрилган зарарларни фойда ёки активлар ҳисобидан қоплаш.

Олдиндан режалаштирилган заҳира жамғармаларини яратиш ўзини-ўзи суғурталаш жараёнини англатади. Субъект фавқулодда юз берадиган риск ҳолатлари учун фойдадан ажратма ҳисобига махсус жамғарма (риск жамғармаси) яратади. Масалан, йириск тадбиркорлик субъекти унча қиммат бўлмаган ускунани тасодифий хатарлардан суғурталашни махсус суғурта компанияси орқали амалга оширишни маъқул кўрмайди. Ўзини-ўзи суғурталаш зарар эҳтимоли кичик бўлгандагина мақсадга мувофиқ. Бироқ, заҳира жамғармаси фойда келтирмайдиган ўлик капитал эканлиги учун, тадбиркорлар бундай жамғармани қисқартиришга ҳаракат қиладилар.

Иккинчи ҳолатда, яъни режалаштирилмаган рискни ўзига олишда тадбиркорлик фирмаси риск натижасидаги йўқотишларни фойда ёки активлардан қоплашига тўғри келади. Агар йўқотишлар ҳажми фойдадан катта бўлса, жорий ликвидли активлар ёки хусусий капиталнинг бир қисмидан воз кечишга тўғри келади.

Тадбиркорлик таваккалчилигини пасайтиришнинг яна бир усули бу рискни **тақсимлаш** ёки **бирлаштириш** йўли билан йўқотишларни қисқартириш ҳисобланади.

Рискни тақсимлаш, одатда, тадбиркорлик фирмасининг активларини тақсимлаш йўли билан амалга оширилади.

Мулк тадбиркор оиласининг турли аъзолари номига ўтказилади ёки шу мақсад учун яратилган корпорация ва траст фирмалари номига ўтказилади. Бунда бир мақсад атрофида бирлашган тадбиркор оиласининг аъзолари ёки яқин алоқада бўлган тадбиркорларнинг гуруҳи (ширкат, корпорация, концерн ва бошқа) риск қилиш оқибатида кўрилиши мумкин бўлган фойда ва зарарларни ўзаро тақсимлайдилар.

Рискни тақсимлаш орқали камайтириш усулларида бири – **диверсификациялашдир**. Унинг моҳияти бир-бири билан боғлиқ бўлган турли хилдаги фаолият кўринишлари ўртасида капитал қуйилмаларни ва товар-моддий ресурсларни тақсимлашдан иборат. Агар риск оқибатида бир фаолият туридан зарар кўрилса, бошқасидан кўрилган фойда ҳисобидан уни қоплаш мумкин.

Диверсификациялаш ишлаб чиқариш, тижорат ва инвестиция фаолияти соҳаларида рискнинг даражасини камайтириш имконини яратади. Уни диверсификациялаш қуйидаги йўллар билан амалга оширилиши мумкин:

- капитал сарфларни бир нечта фаолият турларига бўлиб сарфлаш;
- ҳар хил турдаги юқори даромад келтирадиган қимматли қоғозларга инвестиция қилиш;
- моддий-техник таъминоти бўйича ташқи шерискларнинг сонини кўпайтириш;
- турли сегментларни қамраб олган бозор ва истеъмолчиларнинг талабига мос товарлар ишлаб чиқариш;
- бозор конъюнктураси ва истеъмолчилар сегментига мос келувчи турли баҳо сиёсатини юритиш;
- юк ташувчи турли транспорт субъектларининг хизматидан фойдаланиш;
- товар-моддий захираларни бир нечта жойда бўлиб асраш ва ҳоказо.

Амалиётда диверсификациялаш рискни фақат камайтириши эмас, аксинча ошириши ҳам мумкин. Тадбиркор ўз маблағини самарасиз ишлаб чиқариш фаолиятига сарфлаган тақдирда риск эҳтимоли ортади.

Рискни бирлаштириш икки ёки ундан ортиқ корхоналарнинг кўшилиши натижасида содир бўлади ва бунинг натижасида янги ташкил топган корхона дастлабкиларига қараганда кўп активга эга бўлади. Риск хатарларини пасайтириш йўлида тадбиркорларнинг ўз капиталларини бирлаштириши, улар ўртасида олинган фойдани ва зарарларни бўлиш имконини яратади. Ушбу ҳолат корхонани riskдан бутунлай ҳоли қилмайди, лекин унинг хатар даражасини бир мунча пасайтиришга ёрдам беради.

Рискни бошқаларга ўтказиш ёки риск трансферти – тадбиркорлик таваккалчилигини камайтиришнинг яна бир усули ҳисобланади. Бунда риск хатарлари шартнома асосида иккинчи бир юридик шахс зиммасига ўтказилади.

Рискни бошқаларга ўтказишнинг икки томон учун ҳам фойдали сабаблари мавжуд:

1. Рискни ўзига олишда қўрилиши мумкин бўлган зарарларнинг миқдори рискни ўтказишдагига нисбатан кўп бўлиши мумкин.

2. Риск ўтказиладиган ташқи субъект хатарларни камайтиришнинг самарали усуллари билиши ва кўпроқ имкониятларга эга бўлиши мумкин.

3. Рискни ўтказувчи маълум тўлов эвазига эҳтимол тутилган зарарлардан ўзини ҳимоялашга эришса, рискни оловчи ўтказувчилар бадали ҳисобидан даромад қўриш имкониятига эга бўлади.

Рискни ўтказишнинг қуйидаги шакллари учрайди:

1. **Қурилиш шартномалари** – бундай шартномани тузиш орқали тадбиркор турли объектларни қуриш билан боғлиқ бўлган барча рискни қурилиш фирмасининг бўйига ўтказилади.

2. **Юкларни асраш ва жўнатиш шартномасини** имзолаш орқали тадбиркор маҳсулотларни ташиш ва асраш даврида юз бериши мумкин бўлган йўқотишлар ва бузилишлар бўйича хатарни маълум тўлов эвазига транспорт компаниясининг зиммасига ўтказилади.

3. **Сотиш, хизмат кўрсатиш ва таъминлаш шартномаси** тадбиркорга товар ва хизматларни тарқатиш билан боғлиқ риск хатарларини дистрибьюторлар зиммасига ўтказиш орқали, эҳтимол тутилган йўқотишларни камайтиришга имкон яратади. Бу йўл билан субъект истеъмолчи сифатида асосий воситалар ва асбоб-ускуналарнинг бузилиши, ишдан чиқиши хатарларини кафолат муддати давомида уларни ишлаб чиқарган ёки сотган компаниянинг зиммасига ўтказилади.

4. **Ижара** – рискни ўтказишнинг кенг қўлланиладиган усуллари билан бири. Кейинги пайтларда кенг тарқалаётган ижара турларидан бири молиявий ижара ёки лизингдир. Ижарага берувчи ўз мулкни маълум бир давр оралиғига ижарага бериб, унинг сақланиши ва ишлатилиши билан боғлиқ рискни ижарага оловчининг зиммасига ўтказилади.

5. **Факторинг** – дебитор қарз мажбуриятини уни ундириш бўйича воситачига ўтказётган субъектнинг қарз ундириш таваккалчилигини камайтириш мақсадида тузиладиган шартномадир. Субъектлар ўртасида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари муаммоси пайдо бўлганда, яъни товар-моддий қийматликларни жўнатган субъект харидордан маҳсулот ҳақини ўз муддатида ундирилмаса ёки бундай қарзлар шубҳали, уларни ундириш эҳтимоли кам бўлса факторинг воситасида қарзни ундириш амалиёти қўлланилади.

Факторингда воситачи корхона (одатда банк) қарз берган субъектдан маълум бир комисион тўлов эвазига қарздордан маблағни ундириш ҳуқуқини қўлга киритади. Факторинг шартномаси тузилиши билан субъект ундирилмай турган қарзнинг аксарият қисмини факторинг субъектидан (ёки банкдан) олади. Сўнгра факторинг корхонаси қарздор корхонага қарзни ундириш бўйича даъво қўзғатади.

Факторингнинг афзаллиги шундаки, у нотўловлар муаммосини қисман бўлсада ечишга имкон беради.

6. Субъектнинг фаолияти билан боғлиқ рискни ўтказишнинг энг самарали усулларида бири – **суғуртадир**. Суғурталашда субъектнинг ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий фаолияти ёки табиий омиллар таъсирида юзага келиши мумкин бўлган хатарларнинг таваккалчилиги маълум ҳақ тўлаш эвазига, шартнома асосида суғурта компаниясининг зиммасига ўтказилади. Рискнинг бирор тури натижасида субъект зарар кўрса, зарарнинг катта қисми суғурта шартномасига асосан суғурта компанияси томонидан қопланади.

Суғурта объекти сифатида қуйидагилар чиқиши мумкин:

- субъект активларини бузилиш, ишдан чиқиш, ёнғин ва бошқа табиий офатлардан суғурталаш, яъни мулк суғуртаси;
- субъект қабул қиладиган ва жўнатиладиган юклар суғуртаси;
- қарзга олинган маблағларнинг қайтарилмаслиги, яъни кредит таваккалчилиги суғуртаси;
- гаровга қўйилган мулкни суғурталаш;
- қишлоқ хўжалиги экинлари ва чорва молларини табиий офатлар, касалликлар ва зараркунандалардан суғурталаш;
- ходимларни ишлаб чиқариш жарағнидаги бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш ва ҳоказо.

7. **Хежирлаш ёки хежлаш** – молиявий ёки тижорат фаолиятида баҳоларнинг (валюта курсининг) тебраниб туришидан йўқотишларни камайтириш учун рискни фьючерс шартномалари ёрдамида суғурталаш шакли ҳисобланади.

Баҳо (курс)нинг ўзгариши таваккалчилигини суғурталашга хизмат қилувчи шартнома «**хеж**» деб аталади. Хежирлашни амалга оширувчи субъект «**хежер**» деб аталади.

Хежирлашнинг икки тури мавжуд:

1. **Ошишдан хежирлаш;**
2. **Пасайишдан хежирлаш.**

Ошишдан хежирлаш келгусида субъект истеъмол қиладиган моддий ресурсларнинг нархларининг (валюта курсларининг) ошиши эҳтимолидан суғурталаниши зарур бўлган ҳолатларда қўлланилади. Масалан, ресурснинг баҳоси (ёки валюта курси, қимматли қоғоз нархи) уч ойдан кейин ўсади деб тахмин қилинмоқда ва у субъектга 3 ойдан кейин керак бўлади. Баҳолар (курснинг) ошишидан кўриладиган йўқотишларни қоплаш учун, ресурсларни бугунги кундаги баҳоларда сотиб олиш шартномасини қўлга киритиш лозим бўлади. Агар 3 ойдан кейин ресурснинг баҳоси ошиб кетган тақдирда ҳам, фьючерс шартномасини сотган субъект ресурсни шартнома сотилган санадаги (3 ой олдинги) баҳоларда етказиб бериш мажбуриятини зиммасига олади. Шу йўл билан ошишдан хеджерлашни амалга оширувчи хеджер ўзини келгусида баҳоларни ошишидан кўрилиши мумкин бўлган зарардан суғурталайди.

Пасайишдан хеджерлаш келгусида товарнинг баҳоси пасайиши таваккалчилигидан қочиб, унинг олди-сотди шартномасини фьючерс бозоридаги ҳозирги баҳо даражасида сотиш билан боғлиқ биржа операциясини англатади.

Пасайишдан хежерлашни амалга оширувчи хежер келажакда сотадиган товар шартномасини биржада шошилиш сотиб, ўзини келажакда кўриши мумкин бўлган зарардан суғурталайди.

Айтайлик, бўрдоқчилик билан шуғулланувчи фермер 6 ойдан кейин бозорга ҳар бири 500 килограммдан бўлган 50 та новвосни сотишни режалаштирган. Бозор ҳолатини таҳлил этиш асосида фермер 6 ойдан кейин 1 кг гўштнинг баҳоси 90000 сўмдан 80000 сўмга тушиб кетади деган тахминга келди. Бундай ҳолатда у 6 ойдан кейин 250 центнер гўшт сотиш шартномасини тахмин қилинаётган йўқотишларни қоплаш мақсадида бугунги кундаги баҳолар қайд этилган ҳолда (90000 сўмдан) сотади.

Хежер муддатли шартномаларни сотиш ёки сотиб олиш ёрдамида бозорлардаги баҳоларнинг ноаниқлигидан келиб чиқадиган рискни камайтиришга ҳаракат қилади.

ХУЛОСА

Тадбиркорлик фаолиятида рисклар иқтисодий жараёнларнинг объектив қисми ҳисобланади ва уларни тўлиқ бартараф этиш имконияти мавжуд эмас. Шу сабабли асосий вазифа рискни йўқ қилиш эмас, балки уни бошқаришдан иборат.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, рискларни бошқаришнинг энг самарали усули молиявий инструментлардан комплекс фойдаланиш ҳисобланади. Диверсификация, суғурта, факторинг, лизинг ва хежлаш механизмларини биргаликда қўллаш корхонанинг молиявий барқарорлигини оширади, ликвидлик хавфини камайтиради ва инвестиция фаоллигини рағбатлантиради.

Таклиф этилган концептуал модель тадбиркорлик субъектларига рискларни тизимли бошқариш имконини беради ҳамда иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва банкротлик эҳтимолини камайтиришга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида - Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ-3946-сон [қарори](#)
2. МСФО 39. Финансовые инструменты.
3. МСФО 21. Влияния изменений валютных курсов.
4. Сирожиддинов И. К. Финансовый менеджмент. Ташкент, 2023.
5. Sirojiddinov I. Q. Moliyaviy hisobotlar xalqaro standartlarining xo'jalik amaliyotida qo'llinishi masalalari. Ilmiy monografiya.- Namangan, "Usmon Nosir media", 2022.
6. Сирожиддинов, И. К., & Абдуғоффоров, Ғ. А. (2025). Аудиторлик фаолиятида рискни баҳолашда халқаро стандартлар талаблари қўлланишининг долзарб масалалари. International sciences, education and new learning technologies, 2(10), 106–115. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17966720>